

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2022

ISSUE No - (CCCLXXXI) 381-B

**75 YEARS OF INDIAN INDEPENDENCE
STATUS & GOALS**

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor

Dr. Archana S. Dahane
Principal
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Editor

Dr. Anant A. Rindhe
Associate Professor & Head
Department of History
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX-B

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	दहशतवाद एक आंतरराष्ट्रीय समस्या	प्रा. डॉ. अरुण मुकुंदराव शेळके	1
2	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये महाराष्ट्रातील स्त्रियांची भूमिका	डॉ. मनिष कान्हा चव्हाण	4
3	भारतीय लोकशाहीत न्यायव्यवस्थेची भूमिका	राजेश जगन्नाथ नंदनवरे	8
4	'भारतीय संविधानातील अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य : तरतूद आणि उपयुक्तता'	डॉ. भुजंग पाटील	12
5	भारतीय चित्रपट आणि लोकशाही	प्रा. कृष्णा कचरुजी मेश्राम	16
6	संगीत शिक्षा का वर्तमान स्वरूप	डॉ. राहूल एम. भोरे	24
7	स्वतंत्र भारत में संगीत अध्ययन	डॉ. श्वेता दीपक वेगड	28
8	सामाजिक सुधारणा चळवळ	प्रा. प्रमोदिनी ज्ञा. खोरगडे (सातंगे)	32
9	महाराष्ट्राच्या विकासात मराठी भाषेचे योगदान	डॉ. सुनील काशिनाथ खामगळ	37
10	आदिवासी समाजात स्त्रियांचा दर्जा आणि आदिवासी स्त्रियांच्या सध्यस्थितीचे अध्ययन	डॉ. पदमानंद मनोहर तायडे	40
11	सेवाग्राम आश्रम आणि भारताची स्वातंत्र्यचळवळ	डॉ. सुनील बोरकर	46
12	भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार	प्रा. डॉ. शहाणे रंजना प्रल्हादराव	51
13	या भारतात बंधुभाव नित्य वसु दे.....	प्रा. डॉ. अस्मिता नानोटी	54
14	सत्यशोधक समाज : एक सामाजिक परिवर्तनवादी लोक चळवळ	डॉ. जयश्री संजय सातोकर	59
15	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क	डॉ. नितेश आर. रामटेके	65
16	दशा और दिशा शिक्षा निती मे संगीत की भुमिका	प्रा. दिपक महादेव जामनिक	69
17	भारतातील आर्थिक सुधारणांची वाटचाल	डॉ. विठ्ठल घिनमिने	71
18	भारतीय राजकारणातील आव्हान - जात	डॉ. विनोद मारोतराव मुडे	76
19	स्वातंत्र्योत्तरकाळातील मराठी रंगभूमीचे स्वरूप	प्रा. भोजराज व्ही. बोदले	80
20	विदर्भातील कृषिसमोरील समस्या व उपाययोजना - एक समिक्षण	डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	84
21	वृद्ध स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक पोषणविषयक समस्या	प्रा. वनिता किसनराव बोदडे	88

सेवाग्राम आश्रम आणि भारताची स्वातंत्र्यचळवळ डॉ.सुनील बोरकर

सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके महाविद्यालय मौदा
जि. नागपूर

सारांश

म. गांधींची कर्मभूमी असलेले पवित्र स्थळ म्हणजे वर्धाचा सेवाग्राम आश्रम. देशप्रेम आणि स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्राणांची आहूती देणाऱ्याची साक्ष आणि प्रेरणास्थान आहे. स्वातंत्र्य लढ्याची व इतिहासाची साक्ष देत आजही आश्रम उभा आहे. भारताचा स्वातंत्र्य लढा भारतीय इतिहासातील सुवर्णपान. या स्वातंत्र्यलढ्यातील सुत्रे जवळपास बारा तेरा वर्षे याच आश्रमातून हलविल्या गेली होती. आश्रम स्वातंत्र्यलढ्याची राजधानी आणि इतिहासाचा साक्षीदार आहे. आजच्या युगात सर्वत्र अनाचार हिंसा अशांती असतांना सत्य अहिंसा आणि शांतीचा मार्ग दाखवणारे सेवाग्राम पवित्र स्थान आहे. इंग्रजांच्या गुलामगिरितुन देशमुक्त होण्याच्या महत्वाच्या कालखंडात साक्षीदार राहिलेले सेवाग्राम आजही संपुर्ण देशासाठी प्रेरणास्त्रोत आहे.

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात वर्धा जिल्ह्याचे महत्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. वर्धा म्हटले की कोणत्याही सजग मनाला सेवाग्राम आश्रमाची आणि पर्यायाने बापूकुटीची आठवण होते. महात्म्याची नाममुद्रा लाभलेली ही वास्तू आकाराने भव्य नसली तरी विचाराने आणि संस्काराने भव्यतम आहे. खरा भारत गावागावात, खेड्यापाड्यात वसला आहे, हे जाणून गांधीजींनी 'खेड्या कडे चला' अशी हाक दिली. वर्धापासून पूर्वोत्तर भागात सात किलोमीटर अंतरावर असलेले 'सेगाव' गांधीजींनी आपल्या वास्तव्यासाठी निवडले. सुरुवातीला केवळ बा आणि तीन चार सहकाऱ्यांसह सुरू झालेला महापुरुषाचा संसार पुढे दिसामासाने वाढत गेला. सत्याग्रहातील सहकारीही हळूहळू तेथे वास्तव्याला आले आणि स्वातंत्र्यआंदोलनात सक्रीय झाले. हे छोटेसे खेडे सेगाव कालांतराने 'सेवाग्राम' म्हणजेच सेवेचे गाव झाले. या साधेपणा ल्यालेल्या आश्रमातून नंतरची दहा वर्षे राष्ट्राची सूत्रे हलत राहिली.

सन १९४० साली गांधीजींनी सेगाव सा गावाचे नामकरण सेवाग्राम केले. महात्मा गांधींच्या पदस्पर्श आणि वास्तव्याने पुनीत झालेले क्षेत्र म्हणजे सेवाग्राम. वयाच्या ६७ व्या वर्षी म्हणजेच ३० एप्रिल १९३६ च्या पहाटे महात्मा गांधी वर्धापासून सात किलोमीटर अंतरावरील सध्याच्या सेवाग्राम या ठिकाणी पोचले. पाच ते सहा दिवस ते याठिकाणी राहिले. येथील ग्रामस्थांना त्यांनी त्यांच्या येण्यामागील उद्देश सांगितला. तसेच भूमिका विषद केली. त्यानंतर हळूहळू सेवाग्राम आश्रम भारताच्या स्वातंत्र्य संग्राम चळवळीचे केंद्र बनले. सेवाग्रामचे पूर्वीचे लाव सेगाव होते. हे गाव पूर्ण जंगलाने वेढलेले होते. ना पोस्ट ऑफिस, ना टेलिग्राफ ऑफिस. केवळ सेवाग्राम गावाकडे येण्यासाठी एक पादचारी आणि बैलगाडीचा रस्ता होता.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचा गुजरात राज्यातील साबरमती आश्रम जगप्रसिद्ध आहे. त्याचबरोबर बापूजींच्या जीवनाचा आरसा असलेला महाराष्ट्रातील वर्धा येथील सेवाग्राम आश्रमही तितकाच महत्वाचा आहे. या आश्रमाचे वैशिष्ट्य म्हणजे गांधीजींनी त्यांच्या वृद्धापकाळातील सर्वाधिक काळ म्हणजेच १२ वर्षे सेवाग्राम आश्रमात घालविला आहे. विदर्भातील वर्धा या शहरापासून अवघ्या सात कि.मी. अंतरावर असलेल्या सेवाग्राम या गावी ३०० एकर जमिनीत आश्रम वसला आहे. बापूजींच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या या आश्रमात किती आत्मिक समाधान लाभत असते ते शब्दात मांडणे कठीण आहे. सेवाग्राम आश्रमात गांधीजींनी अनेक देशवासियांच्या जीवनाला योग्य दिशा देण्याचे महान कार्य केले आहे. आश्रमातील शांत व सुंदर परिसर पाहिल्यानंतर बापूजींच्या स्वभाव तसेच व्यक्तिमत्त्वाविषयी कल्पना आल्याशिवाय राहत नाही. सेवाग्रामचा इतिहास

सेवाग्राम हे महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील गाव आहे. येथे महात्मा गांधी यांचा सेवाग्राम आश्रम आहे. ३०० एकर जमिनीवर हा आश्रम वसलेला आहे. सेवाग्राममध्ये अनेक प्रकारच्या

झोपड्या आहेत. त्यात स्वतः गांधी व त्यांचे सहकारी वास्तव्य करीत होते. त्यात गांधींची त्या काळातील जीवनशैली दिसून येते. तेथे असणारी 'बापू' कुटी आणि 'बा' कुटी प्रसिध्द आहेत. सेवाग्राम येथे देशातूनच नव्हे तर परदेशातूनही लोक भेट द्यायला येतात. सेवाग्रामचे पहिले नाव सेगाव होते. पण महात्मा गांधींनी ते बदलून सेवाग्राम असे केले.

१९३० मध्ये मिठाचा सत्याग्रह करण्यासाठी साबरमती आश्रमातून आपल्या साथीदारांसोबत गांधींनी दांडी यात्रा काढली होती. स्वातंत्र्य मिळविल्याशिवाय आश्रमात परतणार नाही, असा त्यांचा संकल्प होता. ब्रिटिश सरकारने मीठावर लादलेल्या कराविरुध्द गांधींनी गुजरातच्या समुद्रकिनाऱ्यावर दांडी येथे मीठ तयार केले. या सत्याग्रहानंतर त्यांना अटक करून येरवडा येथील तुरुंगात ठेवण्यात आले. १९३३ मध्ये तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर गांधीजींनी देशव्यापी हरिजन यात्रा काढली. तोपर्यंत स्वातंत्र्य न मिळाल्याने गांधीजी साबरमती आश्रमामध्ये परतले नाहीत. १९३४ मध्ये जमनालाल बजाज तसेच त्यांच्या साथीदारांच्या आग्रहास्तव महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील मगनवाडी येथे गांधींनी वास्तव्य केले. त्यानंतर दोन वर्षांनी १९३६ मध्ये गांधीजी पहिल्यांदा मगनवाडीहून (सेगाव) सेवाग्राम येथे आले व तेथेच त्यांनी राहण्याचा निर्णय घेतला. गांधीजी आणि कस्तुरबा यांचासाठी आश्रममध्ये छोटे घर बांधले. जातिभेद मोडण्यासाठी हरिजन समाजातील महिलांना स्वयंपाकासाठी ठेवले. गांधीजींनी सेवाग्राममध्ये असतांना अनेक महत्वाचे निर्णय घेतले. १९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलनाची पहिली सभा सेवाग्राम आश्रमातच झाली होती.

सेवाग्राम येथे गांधीजी येण्यापूर्वीच मीरा बेन येथे वास्तव्यास होत्या. सेवाग्रामकडे येण्यासाठी त्याकाळात पक्का रस्ताही नव्हता. परंतु जेव्हा गांधीजी सेवाग्राम येथे आले तेव्हा तत्काळ येथे एक बगल रस्ता तयार करण्यात आला. गांधीजींनी त्यांच्या वास्तव्यासाठी उभारण्यात येणाऱ्या कुटीकरीता ५०० रुपयाहून अधिक खर्च लागणार नाही, ही अट घालून कुटी उभारण्यासाठी परवानगी दिली. या कुटीलाच आदि निवास म्हणून ओळखले जाते. या कुटीमध्ये महात्मा गांधीजी, कस्तुरबा गांधी, सरहद गांधी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज राहायचे. याच कुटीतून पुढे महात्मा गांधी बापू कुटीत राहायला गेले. बापूकुटी आणि बा कुटी

आदि निवासात गावकऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस अधिक वाढल्याने गांधीजींच्या अनुयायी मीरा बेन यांनी कुटीच्या पुर्वेला अजून एक नविन कुटीची निर्मिती केली. ही कुटीही गांधीजींच्या कार्यालयाकरीता देऊन त्यांनी गावाजवळच स्थलांतर केले. या कुटीलाच आज बापू कुटी आणि साबरमती ते सेवाग्राम

१९३० मध्ये मीठाचा सत्याग्रह करण्यासाठी साबरमती आश्रमातून आपल्या ७८ साथीदारांसोबत बापुजींनी 'दांडी यात्रा' काढली होती. स्वराज्य मिळविल्याशिवाय आश्रमात परतणार नाही, असा त्यांनी संकल्पच केला होता. गुजरातमधील अरबी समुद्र किनाऱ्यावर ब्रिटिश सरकार विरुध्द गांधीजी यांनी मीठाचा सत्याग्रह केला. त्यानंतर त्यांना अटक होऊन येरवडा तुरुंगात ठेवण्यात आले. १९३३ मध्ये तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर गांधीजी यांनी देशव्यापी हरिजन यात्रा काढली. तोपर्यंत 'स्वराज्य' न मिळाल्याने ते साबरमती आश्रमात परतले नाही. यात्रेदरम्यान मध्य भारतातील एक गाव निवडून त्या गावी मुख्यालय करण्याचा निश्चय केला. १९३४ मध्ये जमनालाल बजाज तसेच त्यांच्या साथीदारांच्या आग्रहास्तव महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील मगनवाडी येथे वास्तव्य केले. त्यानंतर दोन वर्षांनी अर्थात १९३६ मध्ये गांधीजी पहिल्यांदा मगनवाडीहून सेगाव (सेवाग्राम) येथे आले व तेथेच त्यांनी राहण्याचा निर्णय घेतला.

आज प्रसिध्द असलेले 'सेवाग्राम'चे नाव पूर्वी 'सेगाव' असे होते. मात्र याच भागात नागपूर-भुसावळ रेल्वे लाइन दरम्यान शेगाव मोठे रेल्वे स्थानक असल्याने गांधीजींच्या पत्रव्यवहारात मोठी अडचण निर्माण होत होती. त्यानंतर गांधीजींनी १९४० मध्ये आपल्या सहकाऱ्यांशी चर्चा करून 'सेगाव'चे 'सेवाग्राम' असे नामकरण करून टाकले. सेवाग्राममध्ये अनेक प्रकारच्या झोपड्या आजही आपल्याला पहावयास मिळतात. त्यात स्वतः गांधीजी व त्यांचे सहकारी वास्तव्य करीत होते. आजही या झोपड्या येथे आहेत. त्यात बापुजींची त्या काळातील जीवनशैली दिसून येते.

भारताचा स्वातंत्र्यलढा व सेवाग्राम

महाराष्ट्र राज्याच्या वर्धा जिल्ह्यातील महात्मा गांधींच्या वास्तव्यामुळे प्रसिद्ध झालेले गाव. हे वर्धा शहरापासून सात किमी. वर्धा-नागपूर लोहमार्गावर आहे. याचे मुळ नाव सेगाव असे होते. सामाजिक राष्ट्रीय सेवांचे मुख्यालय येथे होते. त्यामुळे याचे नाव १९४० मध्ये सेवाग्राम असे करण्यात आले. येथे गांधीजींच्या आगमनापूर्वी मॅडेलिन स्लेड (मिराबेन) यांचे वास्तव्य होते. हरिजनसेवेचे व्रत घेतलेल्या मीराबेनचे कार्य बघून गांधीजींनी तेथे वास्तव्य करण्याचा निर्धार केला व ३० एप्रिल १९३६ रोजी महात्मा गांधीजी सेवाग्रामला आले. भारताचे भवितव्य घडविणारे अतिशय महत्त्वाचे निर्णय, ठराव येथे घेण्यात आले होते. देशाच्या बहुसंख्य प्रमुख नेत्यांनी व जगातील असंख्य महान राजकीय व्यक्ती व विचारवंतांचे येथे आगमन झालेले होते. काँग्रेसच्या कार्यकारी समितीची सभा १९४१ मध्ये येथे झालेली होती. गांधीजींनी येथून अस्पृश्य, पददलित, दारिद्र्य यांचे उद्धारासाठी अविरत परिश्रम केले.

भारत छोडो आंदोलनाची पहिली सभा

सुरुवातीला आदीनिवासात बापूजींसह सर्व सहकारी रहात होते. आश्रमात तेव्हा ही एकमेव कुटी होती. बा-बापू यांच्याशिवाय प्यारेलालजी, संत तुकडोजी महाराज, खान अब्दुल गफ्फार खॉं तसेच अतिथी रहात होते. १९४२ मध्ये 'भारत छोडो आंदोलनाची' पहिली सभा सेवाग्राम आश्रमातच झाली होती. एवढेच नाही तर १९४० मध्ये व्यक्तिगत सत्याग्रहाची प्राथमिक तयारीही याच आश्रमात करण्यात आली होती. सेवाग्राम आश्रमात गांधीजींनी अनेक देशवासियांच्या जीवनाला योग्य दिशा देण्याचे महान कार्य केले आहे. आश्रमातील शांत व सुंदर परिसर पाहिल्यानंतर बापूजींच्या स्वभाव तसेच व्यक्तिमत्त्वाविषयी कल्पना आल्याशिवाय राहत नाही.

महात्मा गांधी यांना समजून घ्यायचे असेल तर त्यांनी सेवाग्राम आश्रमात येणे आवश्यक आहे. आश्रमात आजही गांधीजींचा चरखा सुरूच असून त्यावर सूत कताई केली जाते. पारंपरिक्ता येथे अजून ही जिवंत आहे. येथील बापूजींचे स्मृती चिन्हेपाहून ते आपल्यातच असल्याचा भास होत असतो.

वैयक्तिक सत्याग्रहीची घोषणा

नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे १९३९ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे राष्ट्रीय अध्यक्ष असल्यामुळे त्यांच्याशी संवाद आणि महत्त्वाच्या बैठका या सेवाग्राम आश्रमात होत राहिल्या. भारताने दुसऱ्या महायुद्धात भाग घेऊ नये या महत्त्वाच्या निर्णयाबाबत नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्याशी पत्रव्यवहार आश्रमामार्फत करण्यात आला होता. तसेच १९४० मध्ये वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू करण्यासाठी विनोबाजी पवनार आश्रमातून सेवाग्रामला आले होते. त्यांनी या आश्रमातील पहिले वैयक्तिक सत्याग्रही म्हणून घोषित केले. यानंतर विनोबाजींवर लेख लिहून त्यांनी विनोबांची संपूर्ण जगाला ओळख करून दिली आणि 'वैयक्तिक सत्याग्रही' या लेखातून त्यांच्या कार्याची ओळख करून दिली.

भारत छोडो ठरावाची बैठक आणि मान्यता

ब्रिटिशांनी भारताला स्वातंत्र्य देण्यास नकार दिल्यानंतर देशभरात सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली. तसेच १४ जुलै १९४२ रोजी सेवाग्राम आश्रमात भारत छोडो ऑगस्ट क्रांतीची पायाभरणी व महत्त्वपूर्ण बैठक झाली. याच सभेत आंदोलनाचा प्रस्ताव मंजूर झाल्यानंतर ८ ऑगस्ट रोजी मुंबईतून आंदोलनाला सुरुवात करण्यात आली. हे आंदोलन सर्वत्र पेटले. 'भारत छोडो' अशा घोषणा देऊन ब्रिटीश राजवट केवळ देशातच नव्हे तर इंग्लंडमध्येही हादरली. या आंदोलनाचा परिणाम म्हणजे भारतीयांच्या मनात इंद्रजांची भीती निर्माण झाली होती ती नष्ट झाली. देशप्रेमाचा प्रेरणास्त्रोत याच आश्रमातून संपूर्ण भारतभर पसरला. स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सवातील सेवाग्राम

आजारी, गरजूंना वैद्यकीय मदत मिळावी या उद्देशाने १९३७ मध्ये येथे 'कस्तुरबा' या नावे लहानसा दवाखाना सुरू केलेला होता. त्याचे आता मोठे रुग्णालय झाले असून ते बिल्डिंग भवन मध्ये कार्यरत आहे. तसेच येथे सुशिला नायर यांनी १२ ऑगस्ट १९६९ पासून वैद्यकीय महाविद्यालय सुरू केलेले आहे. गांधीजींच्या प्रेरणेने व मार्गदर्शानेतरुणांमध्ये आत्मनिर्भरता व त्यांचे शारीरिक व सांस्कृतिक कौशल्य वृद्धिंगत होण्यासाठी हिंदुस्थान तालीम संघाची १९२८ मध्ये येथे

स्थापना झाली होती. यामुळे नई तालीम शिक्षण पद्धतीच्या विस्तारास मदत झाली होती. हिंदुस्थान तालीम संघासाठी आचार्य अरण्यकर व आशादेवी अरण्यकर यांचे योगदानही महत्त्वाचे होते. गांधीजींनी ग्रेथून चर्मोद्योग, सुतारकरास, कुंभारकरास, तेलशाण्या, धनुष्यशिक्रा पालन इ. ग्रामोद्योग सुधारित पद्धतीने करणाऱ्यांचे सौख्यास दिला. त्यांची ग्रेथे वनमहोत्सव सुरू केला होता. आश्रमातील धर्म वास्तू शमारक म्हणून सुरक्षित राहाव्यात यासाठी 'सेवाग्राम आश्रम प्रतिष्ठान' नावाची संस्था १९६४ पासून कार्यरत आहे. त्यात गांधी सेवा संघ, चरखा संघ, नई तालिम संघ, गोमेवा संघ, हरिजन सेवक संघ, कृष्णरोग सेवा समिती, मंगल संग्रहालय, कस्तूरबा ट्रस्ट, नियर्गोपचार आश्रम या धमूख होत. येथील बापूजींचे स्मृती चिन्हेणाहून ते आपल्यातच असल्याचा भास होत असतो

येथील आदिनिवास, बापू कुटी, बा कुटी, आखरी निवास, महादेव कुटी, किशोर कुटी, धमूख धवन या वास्तू लोकांची श्रद्धास्थाने आहेत. यामुळे भारतातून व जगातून अनेक पर्यटक येथे येतात. गांधीजींशी सतत संपर्क रहावा म्हणून व्हाईसरॉयनेच गांधीजींच्या कार्यालयात एक फोन लावला होता. हा टेलिफोन आजही त्याच जागेवर आपले अस्तित्व टिकवून आहे. आजही अनेक सामाजिक चळवळीतील कार्यकर्ते या आश्रमात येऊन आपल्या आंदोलनाचा कार्यारंभ करीत असतात. अनेक राष्ट्रीय शिबिरांचे आयोजन येथे निरंतर होत असते. गांधीविचारप्रणीत व्यक्ती येथे चर्चा, अध्ययनासाठी वास्तव्य करतात. राजकीय नेत्यांची ये-जा येथे अधूनमधून सुरू असते. सेवाग्राम आश्रमाला भेट देण्यासाठी पर्यटकही येत असतात. त्यांची निवास व्यवस्था व्हावी म्हणून येथे 'यात्री निवास' निर्माण करण्यात आले आहे. सेवाग्राम आराखड्यांतर्गत नव्याने सेवाग्राम मांगीवर चरख्याची अतिभव्य प्रतिकृती लावण्यात आली आहे. या परिसरात प्रशस्त सभागृह तसेच गांधी चित्रप्रदर्शनी नव्याने आकाराला येत असून अनेक दुर्मिळ छायाचित्रे या दालनात लावण्यात येणार आहेत. शिवाय महात्माजींच्या जीवनातील काही स्मरणीय छटा मूर्त्यांच्या रूपाने साकारण्याचा प्रयत्न येथे होणार आहे.

पोस्ट ऑफिस, दूरध्वनी, दवाखाना, वाहतूक व्यवस्था, या सुविधा त्या काळात नव्हत्या. गांधीजींच्या वास्तव्याने एकएक सुविधा निर्माण होत गेली. आज विदर्भातील नामांकित रुग्णालय येथे आहे. वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी महाविद्यालये येथे आहेत. पक्की सडक गावापर्यंत जाते. मात्र, सेवाग्राम नावाचे मूळ खेडे अद्यापही उपेक्षितच आहे. अजूनही 'भारत भाग्य विधात्या' च्या या ऐतिहासिक आश्रमाला पर्यटकीय स्थळाचेही 'भाग्य' लाभलेले नाही, हीसुद्धा स्वातंत्र्योत्तर शोकांतिकाच म्हणावी लागेल.

निष्कर्ष

एकेकाळी देशाला दिशा देणारा, लोकजागर करणारा सेवाग्राम आश्रम आज स्व-अस्तित्वाचा शोध घेताना दिसून येत आहे. अनेक भौतिक स्वरूपाचे बदल सध्या सेवाग्राम आश्रम परिसरात होत आहेत. या बदलात मूळ गांधीविचार हरवणार नाही, याची दक्षता घेणे गरजेचे आहे. भोवतालचा समाज भौतिक सुखात रममाण झाला असताना नव्याने गांधी समजावून सांगण्याची जबाबदारी आश्रम कधी स्वीकारणार? हाही प्रश्नच आहे. गांधीजींच्या दैनंदिन वापरावयाच्या वस्तू बापूकुटीने अजूनही जपून ठेवल्या आहेत. गांधीजी पेपरवेट म्हणून विविध रंगाचे आणि आकाराचे दगड वापरीत असत. यातील सर्वात सुंदर पेपरवेट म्हणजे अजरामर ठरलेली 'तीन माकडांची मूर्ती' होय. या संग्रहालयातील गांधीजींचा चष्मा मात्र कधीचाच गहाळ झाला आहे. चष्मा चोरीला गेला, गांधींची दृष्टी मात्र आश्रमातून चोरीला जाऊ नये, इतकीच अपेक्षा आहे. सेवाग्राम आश्रमाला जागतिक वारसास्थळाचा दर्जा देण्यात यावा आणि त्यादृष्टीने या परिसराचे जतन करण्यात यावे, अशी मागणी गांधी जिल्ह्यातील पर्यावरणप्रेमी संस्था सातत्याने करीत आहेत.

विश्वातील सर्वात मोठी लोकशाही स्वातंत्र्याच्या बहात्तर वर्षांनंतरही टिकून आहे, ही एक वाब वगळता, गांधीजींनी जी स्वप्न जोपासत 'स्वातंत्र्य', 'स्वराज्य' मिळविण्यासाठी पराकाष्ठा केली, तो 'सपनां का भारत' साकार झाला का?, हा प्रश्न अद्यापही अंतर्मुख करणाराच आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. <https://wardha.gov.in> सेवाग्राम आश्रम.
२. <https://wikipedia.org> सेवाग्राम.
३. <https://hindi.webdunya.com> सेवाग्राम आश्रम:बापू के जीवन का दर्पण
- 4- <https://www.etvbharat.com/marathi/maharashtra/city/nagpur/mahatma-gandhis-first-slogan-of-quit-india-in-the-sevagram-meeting-special-importance-of-sevagram-ashram-also-in-the-fight-against-the-british/mh20220808203158346346256>
५. डॉ आर. व्ही. राव,सेवाग्राम,प्रकाशक सेवाग्राम आश्रम प्रतिष्ठान,१९६९
- 6- Mark Thomson, Gandhi and His Ashrams, Popolar Prakashanpvt.Mumbai,1973.
- 7- Dr. Abhay Bang, Sewagram to Shodgram,2000.s